

“औरंगाबाद जिल्ह्यातील पशू संसाधन:-एक भौगोलिक अभ्यास”

डॉ. राजेंद्र भिमराव भालेराव

भूगोल विभाग प्रमुख, श्री आसारामजी भांडवलदार कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय,
देवगांव रंगारी, ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.

1.सारांश :-

मानवाचे जीवन निसर्गावर अवलंबून आहे. मानव स्वतःचे जीवन अधिक सुखसोयीचे व सुरक्षित करण्याकरीता प्रयत्नशिल असतो. निसर्गातून उपलब्ध झालेल्या साधन संपदा मध्ये जमीन, वन, प्राणी, मासे, खनिजे इ. महत्वाचे आहेत.

भारतामध्ये 70 % लोक खेड्यात राहतात. भारताची जनगणना 2011 प्रमाणे 125.03 कोटी लोकसंख्या आहे. भारत हा कृषी प्रधान देश असल्यामुळे कृषी बरोबरच वेगवेगळ्या पशूंचेही पालन करीत असतो. वाढत्या लोकसंख्येची गरज भागविण्यासाठी पशूधन अत्यंत महत्वाचे आहे. यामध्ये म्हशी, गायी, शेळ्या, मेंढ्या, कोंबड्या व तत्सम पक्षी, पुरक उत्पादनासाठी अत्यंत महत्वाचे आहेत.

2.संज्ञा :- साधन संपदा, पशूधन, कृषी, प्राणी, खनिजे.

3 प्रस्तावना :-

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतातील 70 % लोक कृषीवर अवलंबून आहेत. उत्पादनामध्ये वाढ व्हावी म्हणून कृषी बरोबरच ग्रामीण भागाच्या विकासात पशूधन अत्यंत महत्वाचे आहे. यामध्ये पुरक व्यवसाय म्हणजे दुध, अंडी, मास, इ. महत्वाचे आहेत.

भारतामध्ये सर्वप्रथम पशूगणना सन 1919 मध्ये करण्यात आली, ही गणना लोकसंख्या जनगणनेप्रमाणेच असते. घरोघरी जावून जनावराचा प्रकार, वय, लिंग बघून गणना केली जाते.

4.अभ्यास क्षेत्र :-

सदर संशोधनाकरीता औरंगाबाद जिल्हा (महाराष्ट्र) निवडण्यात आलेला आहे. औरंगाबाद जिल्ह्याचा विस्तार 19° 19' व 20° 40' उत्तर ते 74° 34' व 76° 04' पूर्व रेखांश असून एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 10100 चौ.कि.मी आहे. जिल्ह्यामध्ये नऊ तालूके आहेत. (1) औरंगाबाद, (2) पैठण, (3) वैजापुर, (4) गंगापूर, (5) खुलताबाद (6) फुलंब्री, (7) कन्नड, (8) सिल्लोड, (9) सोयगांव, इ. आहेत. सोयगांव व कन्नड तालुक्यामध्ये अजिंठ्याच्या डोंगररांगा पसरलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे सिल्लोड व खुलताबाद तालुक्यात हया पसरलेल्या आहेत. दक्षिण पश्चिमेकडून उत्तर पूर्वेकडे हया रांगा समुद्रसपाटी पासून 600 ते 800 मी. उंच आहेत.

औरंगाबाद जिल्हा प्रामुख्याने गोदावरीच्या खो-यात वसलेला असून जिल्ह्यात गोदावरीच्या उपनद्या वाहतात. यामध्ये, शिवना, खाम, येळगंगा, शिवभद्रा, येलभद्रा, गलाटी, पूर्णा, दुधना, गिरजा इ. नद्या आहेत. जिल्ह्याच्या उत्तरेला तापीच्या उपनद्या वाहतात, यामध्ये गडदगड, हिवरा, सोनद व वाघूर इ. होय.

औरंगाबाद जिल्ह्याच्या उत्तरेला जळगाव जिल्हा असून पूर्वेला जालना व बुलढाणा, दक्षिणेला बिड व अहमदनगर व पश्चिमेला नाशिक जिल्हा आहे.

5. संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1 औरंगाबाद जिल्ह्यातील पशूधनाचा अभ्यास करणे.
- 2 जिल्ह्यातील पशूधनाच्या प्रकाराचा अभ्यास करणे
- 3 पशूच्या लिंगानुसार अभ्यास करणे.

6 संशोधन पद्धती व माहिती संकलन :-

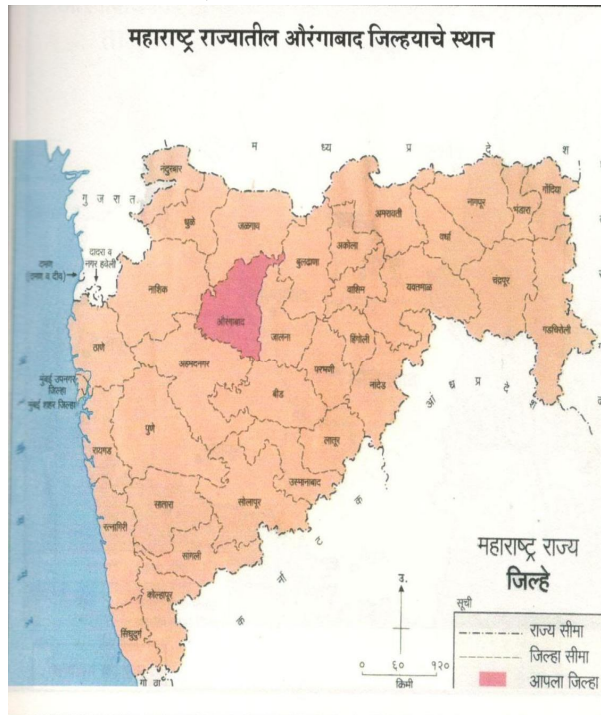
सदरील संशोधना करिता वर्णनात्मक व तुलनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. ह्या लेखा करिता द्वितीयक माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. ही माहिती मासिके, पुस्तके, पशुगणना अहवाल, आर्थिक सामाजिक समालोचन अहवाल यातून घेण्यात आलेली आहे. ह्या माहितीचे विश्लेषण सांख्यिकीय पद्धतीने, स्तंभालेख, सरासरी, रेषा आलेखाद्वारे करण्यात आलेले आहे.

7. संशोधनाच्या मर्यादा :-

सदर लेखाकरिता औरंगाबाद जिल्हा निवडण्यात आला आहे. यामध्ये पशूगणना सन 1997, 2003, 2007 व 2012 चा विचार करण्यात आलेला आहे. या संशोधन पर लेखामध्ये फक्त पशूधनाचाच अभ्यास करण्यात आला आहे.

8. अभ्यास विषय :-

ग्रामीण भागाच्या विकासामध्ये कृषी बरोबरच पशूधन अत्यंत महत्वाचे आहे. पशूधना पासून मानवाला अंडी, मास, सेंद्रीय खत, कातडी, लोकर इ. मिळत असते.

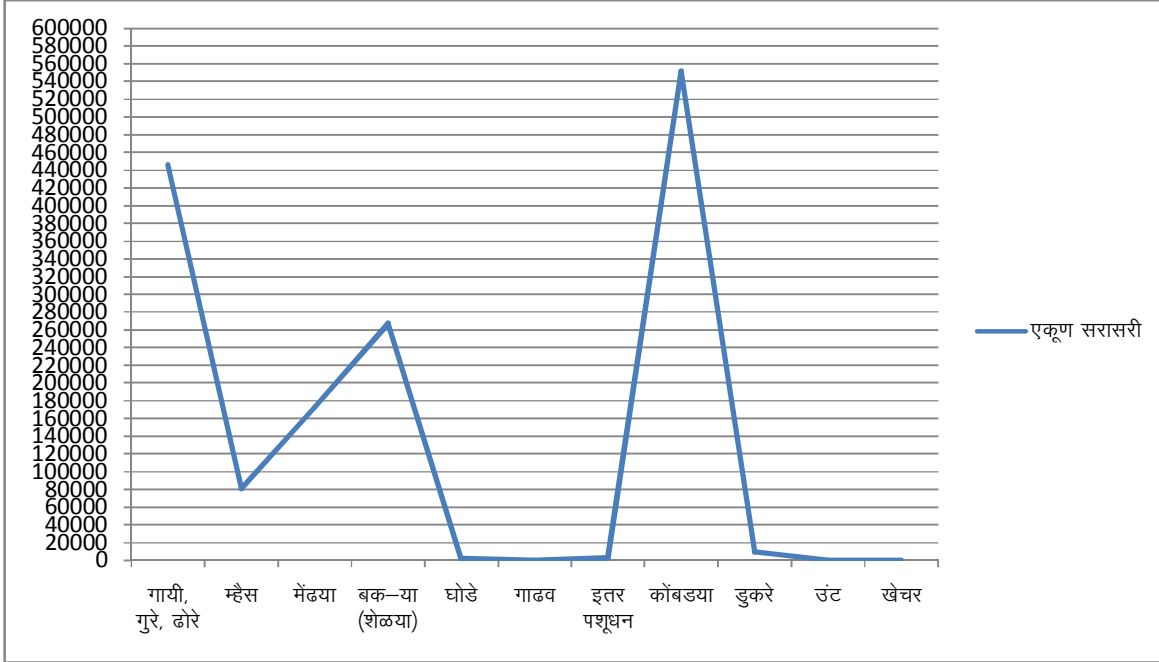

औरंगाबाद जिल्ह्यातील पशूधन :-

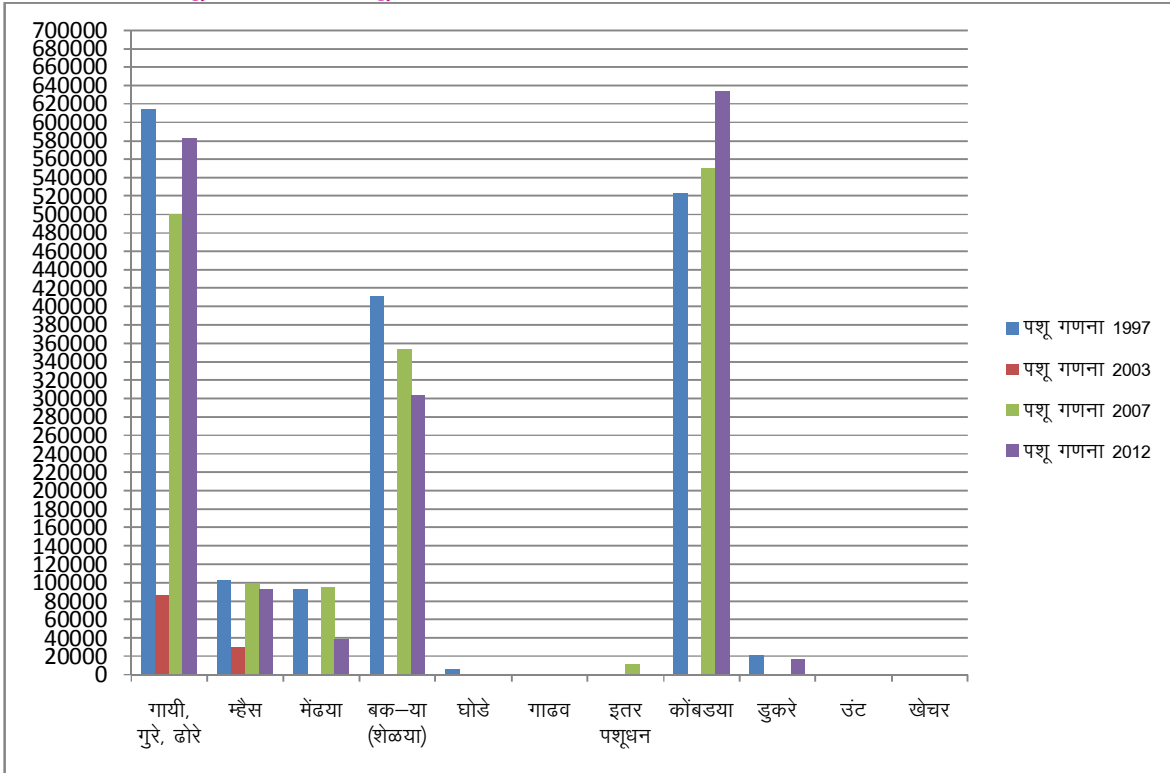
अ. क्र.	पशू प्रकार	पशू गणना 1997	पशू गणना 2003	पशू गणना 2007	पशू गणना 2012	एकूण सरासरी
1	गायी, गुरे, ढोरे	613861	87000	499707	582657	445806
2	म्हैस	102189	30000	98755	93523	81116.75
3	मेंढया	93585	464000 शेळया व बकरी	95630	38219	172858.5
4	बक-या (शेळया)	411109	0	354309	303013	267107.75
5	घोडे	6228	0	732	1062	2005.5
6	गाढव	0	0	397	322	179.75
7	इतर पशूधन	0	0	12296	0	3074
8	कोंबडया	523156	499000 तत्सम पक्षी	550104	633330	551397.5
9	डुकरे	20587	0	0	17251	9459.5
10	उंट	1153	0	0	0	288
11	खेचर	0	0	0	3	0.75
12	एकूण पशूधन	1771868	1080000	1611930	1669380	1533294.5

जिल्ह्यातील एकूण सरासरी पशूधन दर्शविणारा आलेख

प्रमाण (1 सेमि =20,000)

जिल्ह्यातील एकूण सरासरी पशूधन दर्शविणारा आलेख

(1 सेमि =20000)

औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये सन 1997 च्या पशूगणने प्रमाणे एकूण गायी (गुरे, ढोरे) 613861 ऐवढे असून सन 2003 च्या पशूगणने प्रमाणे एकूण गायी (गुरे, ढोरे) 87000 ऐवढे आहे. म्हणजेच ह्या दोन गणने प्रमाणे जिल्ह्यात या काळात गायींचे प्रमाण 526861 कमी झालेले आढळते. सन 2007 च्या पशूगणने प्रमाणे गायींचे एकूण प्रमाण 499707 ऐवढे असून सन 2012 च्या गणने प्रमाणे हेच प्रमाण 582657 ऐवढे आहे. या दोन गणनेत गायींचे प्रमाण 82950 ने वाढले आहे. सन 1997 च्या तूलनेत बाकीच्या गणनेप्रमाणे जिल्ह्यात गायी (गुरे, ढोरे) यांचे प्रमाण कमी होतांना दिसते. संशोधन काळखंडामध्ये जिल्ह्यात एकूण गायी (गुरे, ढोरे) सरासरी 445806 ऐवढी आहे.

औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये सन 1997 च्या पशूगणने प्रमाणे एकूण म्हशींची संख्या 102189 ऐवढी आहे. सन 2003 मध्ये 30,000 एकूण म्हशींची संख्या होती. सन 2007 च्या पशूगणने प्रमाणे जिल्ह्यात एकूण म्हशी 98755 ऐवढ्या आहेत. त्याच प्रमाणे सन 2012 च्या पशूगणने प्रमाणे 93523 ऐवढ्या आहेत. या दोन पशूगणना काळात 5232 म्हशी कमी झालेल्या आहेत. एकूण संशोधन काळखंडामध्ये जिल्ह्यात सरासरी 81116.75 ऐवढ्या म्हशी आहेत.

संशोधन काळखंडातील पशूगणना 1997 प्रमाणे जिल्ह्यात 93585 मेंढ्या आहेत. त्याचप्रमाणे पशूगणना 2003, 2007 व 2012 प्रमाणे अनुक्रमे 464000, 95630 तर 38219 ऐवढ्या मेंढ्या आहेत. सन 2007 च्या तूलनेत सन 2012 मध्ये 57411 मेंढ्या कमी झालेल्या आढळतात.

सन 1997 मध्ये जिल्ह्यात 411109 बक-या असून सन 2007 च्या पशूगणनेमध्ये एकूण बक-या 354309 ऐवढ्या आहेत. सन 1997 च्या तूलनेत 2007 मध्ये 56800 बक-या कमी झालेल्या आहेत. त्याच प्रमाणे पशूगणना 2012 मध्ये जिल्ह्यात एकूण बक-या 303013 ऐवढ्या होत्या सन 2007 च्या तूलनेत सन 2012 मध्ये 51296 बक-या कमी झालेल्या आहेत. संशोधन काळात बक-यांची संख्या कमी होतांना दिसते.

जिल्ह्यामध्ये सन 1997 मध्ये 6228 घोडे होते. ते सन 2007 मध्ये 732 ऐवढे झाले. या दोन पशूगणनेत घोड्यांची संख्या फार कमी झालेली आहे. त्याच प्रमाणे पशूगणना 2012 मध्ये घोड्यांची संख्या 1062 ऐवढी आहे. पशूगणना 2007 च्या तूलनेत सन 2012 मध्ये घोड्यांची संख्या वाढलेली आहे.

कोंबड्या ह्या पशूगणना सन 1997 प्रमाणे 523156 ऐवढ्या आहेत. त्या सन 2003 मध्ये 499000 ऐवढ्या झाल्या, म्हणजेच या काळात त्या कमी झालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे पशूगणना 2007 मध्ये एकूण कोंबड्या 550104 ऐवढ्या असून 2012 मध्ये जिल्ह्यात कोंबड्यांची संख्या 633330 ऐवढी आहे. या दोन पशूगणनेत 83226 ऐवढ्या कोंबड्या वाढलेला आहेत. जिल्ह्यात संशोधन काळखंडात सरासरी 551397.5 ऐवढ्या कोंबड्या आहेत.

जिल्ह्यामध्ये संशोधन काळात पशूगणना सन 1997 प्रमाणे एकूण पशूधन 1771868 ऐवढे आहे. तर पशूगणना 2003 मध्ये ते 1080000 ऐवढे झाले. या दोन काळात जिल्ह्यात पशूधन 691868 ऐवढे कमी झालेले आहे.

पशूगणना 2007 मध्ये जिल्ह्यामध्ये 1611930 ऐवढे पशूधन होते. ते 2012 मध्ये 1669380 ऐवढे आहे. या दोन पशूगणनेत जिल्ह्यातील पशूधन 57450 ने वाढले आहे.

संशोधन काळात जिल्ह्यामध्ये एकूण पशूधन सरासरी 1533294.5 ऐवढे आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात दिवसेंदिवस पशूधन कमी होत आहे.

9. निष्कर्ष :-

1. औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये संशोधन काळखंडात सरासरी गायींची (गुरेढोरे) संख्या 448506 ऐवढी आहे.
2. जिल्ह्यात संशोधन काळखंडात सरासरी म्हशींची संख्या 81116.75 ऐवढी असून जिल्ह्यातील म्हशींची संख्या कमी होत आहे.
3. जिल्ह्यात संशोधन काळखंडात सरासरी 172858.5 ऐवढ्या मेंढ्या आहेत.
4. सरासरी 267107.75 ऐवढ्या बक-या जिल्ह्यात असून संशोधन काळात बक-यांची संख्या कमी होत आहे.
5. संशोधन काळखंडात जिल्ह्यात सरासरी 2005.5 ऐवढे घोडे आहेत.
6. औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये सरासरी 551397.5 ऐवढी कोंबड्यांची संख्या आहे.
7. जिल्ह्यामध्ये संशोधन काळात पशूधन कमी होत आहे. जिल्ह्यात एकूण सरासरी पशूधन 1533294.5 ऐवढे आहे.

10 संदर्भ ग्रंथ :-

- 1.आर्थिक भूगोल – प्रा. बी. एन. नागलगावे
प्रा. के. आर. कांदे
प्रा. एस. के. शेळके
- 2.कृषी भूगोल – सत्येंद्र अग्रवाल
- 3.कृषी भूगोल – डॉ. सुरेश फुले
- 4.दूध उत्पादन व्यवसाय – डॉ. पी. एम. देशपांडे
- 5.Farm equipment census – 1997
- 6.जिल्हा जणगणना अहवाल – 2011
- 7.जिल्हा सामाजिक व आर्थिक अहवाल – 2005
- 8.Live stock census – 2012
- 9.Maharashtra Live stock census – 2012
- 10.Maharashtra Economic Survey